UDK: 491.782.42 **DOI: 10.56292/SJFSU/vol29_iss2/a159**

“INSON” TUSHUNCHASI MAZMUNINING LISONIY TAHLILI

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ КОНЦЕПТА «ЧЕЛОВЕК»

LINGUISTIC ANALYSIS OF THE CONTENT OF THE CONCEPT "MAN"

Akbarova Zuxro Akmaljonovna[1], Mamasoliyeva Nozima[2] , Haydaraliyeva Saodat[3]

[1]Akbarova Zuxro Akmaljonovna – Farg‘ona davlat universiteti filologiya fanlari doktori, dotsent

[2]Mamasoliyeva Nozima – Farg‘ona davlat universiteti magistranti.

[3]Haydaraliyeva Saodat – Farg‘ona davlat universiteti magistranti.

Annotatsiya

Maqolada til tashuvchisi va murakkab tushunchalardan biri hisoblangan “Inson” tushunchasining kognitiv tahlili haqida fikr yuritiladi. O‘zbek tilshunosligida inson kategoriyalarining to‘liq tavsiflanmaganligi va ularning kognitiv semantikasi tahlil qilinmaganligi aytib o‘tiladi.

Аннотация

В статье размышляется о когнитивном анализе концепта "Человек", который считается носителем языка и одним из сложных концептов. Узбекская лингвистика отмечает, что человеческие категории охарактеризованы не полностью и их когнитивная семантика не анализируется.

Abstract

The article reflects on the cognitive analysis of the concept of "Man", which is considered a carrier of language and one of the complex concepts. Uzbek linguistics mentions that human categories are not fully characterized and their cognitive semantics are not analyzed.

Kalit so‘zlar: *kognitiv tilshunoslik, kognitiv vosita, til tashuvchi, inson, inson mohiyati, olam manzarasi.*

Ключевые слова: *когнитивная лингвистика, когнитивный инструмент, носитель языка, человек, человеческая сущность, ландшафт вселенной.*

Key words: *cognitive linguistics, cognitive tool, language carrier, human, human essence, landscape of the universe.*

KIRISH

XX asr tilshunosligida so‘nggi o‘n yilliklar turli ilmiy yo‘nalishlar, bir-birining o‘rnini bosuvchi keng nazariyalar, usullar va paradigmalar bilan belgilandi. XX asrning 60-yillarigacha hukmron bo‘lgan strukturalizm g‘oyalari shaklning ustunligini tasdiqlash bilan keyingi yangi ilmiy paradigmada – tilning funksional modelida ro‘y berdi. Keng qamrovli tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, kognitiv fanining predmeti inson aqli, tafakkuri, bilish jarayoni va tuzilmalari bilan bog‘liq bo‘lgan ruhiy holatlardir, ya’ni bilishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Ma’lumki, tilning tashuvchisi insondir. Demak, bilim va uning natijasi – kognitivlikni shu bilim beruvchidan ajralgan holda o‘rganib bo‘lmaydi. Shuning uchun “kognitiv tilshunoslikning diqqat markazida, birinchidan, "til umumiy kognitiv mexanizmi turadi.”[1], ikkinchidan, uning yaratuvchisi va tashuvchisi sifatida inson turadi. Tilni kognitiv vosita sifatida o‘rganish orqali o‘ziga xos farqlash – bu vositani yaratish va ishlatish qobiliyatidir, kognitiv tilshunoslik organik ravishda inson muammosi bilan bog‘liq zamonaviy ilm-fan rivojlanishining umumiy qatoriga qo‘shiladi.

Ma’lumki, “inson” tushunchasi eng murakkab va aniqlash qiyin bo‘lgan tushunchalardan biridir. Fan tarixidagi rivojlanish darajasiga ko‘ra, bu muammo ikki pozitsiyani egallaydi. Birinchi tomondan, insonga umumiy nazariy miqyosda ham, aniq fanlar nuqtai nazaridan keng ilmiy adabiyot sifatida tushunilsa, ikkinchi tomondan, ilmiy va falsafiy bilimlarning turli davrlarida uning mohiyatini aniqlashga urinishlar ko‘p bo‘lsa-da, inson haqida to‘liq tushuncha yo‘q. Shu bilan birga, inson xususiyatlari va fazilatlarining xilma-xilligini o‘rganish va yagona konsepsiyani yaratish yo‘lida insoniyat o‘z tarixi davomida doimiy izlanishda bo‘lgan.

[1]Демьянков В. З., Кубрякова Е. С. Когнитивная лингвистика // Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996. – С.53-55.

Jamiyat uchun inqiroz davrida insonga bo‘lgan qiziqish doimo gumanitar fanlarning asosiy tadqiqot obe’kti bo‘lib kelgan. Faylasuflarning fikricha, tilshunoslikka ham xos bo‘lgan zamonaviy antropologik renessans insonga tahdid (ekologik, harbiy, demografik, etnokultural o‘ziga xoslikni yo‘qotish) ni anglash bilan izohlanadi va tarixiy taraqqiyotning yangi bosqichida inson mohiyati bilan bog‘liq savollarga javob topishga urinish bilan tavsiflanadi.

Insoniyat jamiyatining globallashuvi sharoitida shaxsni muayyan madaniyat vakili sifatida aniqlash va uning til birliklarida mujassamlashgan hukmron xususiyatlarini ta’kidlash muammolarini yanada rivojlantirish, ularning “inson – madaniyat” mavzu makonidagi tavsifi alohida ahamiyat kasb etadi.

Bizning fikrimizcha, ona tili grammatikalarida ana shu ko‘p o‘lchovli obyektning mazmuni haqida muayyan tasavvur olish manbalaridan biri uning til kategoriyalari semantikasidir. Zero, “til belgisining semantik strukturasi umuminsoniy va madaniy-o‘ziga xos ma’nolarni birlashtiruvchi birlik sifatida inson uchun ruhiy faoliyat birligi sifatida tushunish kalitidir”.[2]

“Inson” tushunchasining mazmuni turli xil lingvistik vositalarni tahlil qilish orqali ochib berilishi mumkinligini ta’kidlayotganda, biz ayni paytda bu tushunchaning og‘zaki shaklda to‘liq taqdim etilishi mumkin emasligini tan olamiz va uning barcha lingvistik va nutq ma’lumotlarini aniqlash lozim, chunki “inson o‘z tilining chegaralariga mos kelmaydi; u so‘zlar bilan ifodalanishi mumkin bo‘lgan narsadan ko‘ra ko‘proqdir.[3] Bu muammoga turli yondashuvlardan keng foydalanib, tilshunoslikda o‘z tili chegaralariga mos kelmaydigan barcha odamlar o‘rganilganligini tushunish mumkin.

Kognitologiyaga bog‘liq ravishda so‘nggi o‘n yilliklarda jadal rivojlanib borayotgan tilshunoslikning antropologik paradigmasi inson dunyoning lingvistik manzarasini o‘rganishi va uning turli til sathlari birliklari orqali aks ettirilishida ko‘zga tashlanadi.

Shunga qaramay, o‘zbek tilshunosligida “inson” tushunchasi va uning og‘zaki timsolini har taraflama jamlash bo‘yicha monografik tadqiqotlar yo‘q, inson kategoriyalarini to‘liq tavsiflanmaydi va ularning kognitiv semantikasi tahlil qilinmaydi.

Ayni paytda, “inson” tushunchasini tizimli va ideografik o‘rganish, shuningdek, semantik va pragmatik jihatdan uning salohiyati, mavjud ijtimoiy va madaniy axborotga boy nominatsiyalar yaratgan etnik guruh mentaliteti o‘ziga xos jihatlari haqida ta’kidlash mumkin. Shu sababli “inson” tushunchasini o‘rganishning dolzarbligi nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy manfaatlarga ham bog‘liq bo‘lib, u ko‘proq falsafiy ahamiyat kasb etadi.

So‘nggi yillarda insonni har tomonlama o‘rganishga e’tibor kuchayib, tilshunoslikda, jumladan, antropologiyaga yo‘naltirilgan fanlar doirasida ham mazkur muammoga katta qiziqish uyg‘ondi, bu nafaqat boshqa tillarda semantik ekvivalentlarga ega bo‘lmagan birliklar, balki insonning madaniy modelini yaratishda ishtirok etadigan keng konnotativ ma’nolarga ega bo‘lgan inson kategoriyalariga ham tegishlidir. Lingvistik lug‘atlar insonni identifikatsiya qilish bilan bog‘liq madaniy jihatdan o‘ziga xos toifalarga ega ekanligiga ishonch hosil qilgan, etnik guruhning mentalitetining o‘ziga xos jihatlari, uning qiymati belgisidagi ustuvorliklar haqida boy ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Ma’lum ma’noda, “inson” tushunchasi muammosiga murojaat qilish tilshunoslikning insonga, avvalo, o‘zi haqida ma’lumot berishidan kelib chiqadi.

“Boburnoma”da bitilgan Navoiyning nurli siymosi gavdalangan to‘rtinchi tarixiy lavha nihoyatda ibratli va juda ta’sirli bo‘lib, unda ulug‘ shoirning oddiy, “kichkina” odamlardek o‘ksib, o‘kinib, siqilib uzoq yig‘lagani aytilgan. XV asr hayoti, ulug‘ shoirning mulk ishi va ko‘ngul ishining bir parchasi aks etgan ushbu ibratli tasvirda ikki nafar ulug‘ siymoning tarixda juda kamdan-kam uchrashi mumkin bo‘lgan o‘zaro muloqotlari bitilgan. Hamda dialog usuliga qurilgan muloqotda rostlik, xolislik ifodalangani, sir saqlash, ahd va shart talqin qilingani bilan ham ajralib turadi. Ushbu ta’sirli lavhada davlat rahbari Sulton Husayn Boyqaro va davlat arbobi ulug‘ amir Navoiy nafaqat ijodda, davlat boshqaruvi bilan bog‘liq mulku millat ishlarida, balki qalban, ruhan ham yakdil, hammaslak ekanligi chin ma’noda ochib berilgan.(Internetdan)

Insonni tasvirlash va tavsiflash borasida ham lisoniy tafakkur muhim bo‘lib, masalan, Alisher Navoiyga o‘z zamondoshlarining munosabati va bugungi avlodning munosabati makon va zamon

[2]Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж, 1999. –С. 56.

[3]Gumbol'dt, VIdeikopytu , opredeljajushhemugranicydejatel'nostigosudarstva / per. M. I. Levinoj [Tekst] / V Gumbol'dt // Vil'gel'm fon Gumbol'dt. Jazyk i filosofija kul'tury / per. s nem. ; sost., obshh. red. i vstup. st. A. V. Gulygi, G. V. Ramishvili. - M., 1985. -S. 25-141.

ta’sirida sezilarli farq qiladi. Shuningdek, buyuk tafakkur sohibiga Zahiriddin Muhammad Boburning tavsif berishi, so‘z ijodkorining til imkoniyatlaridan qay darajada foydalanishi quyidagi matndan anglashiladi:

Mavlono Jaloliddin Rumiy so‘zlari bilan aytganda esa, “Ichingdagi ichingdadur” degan hikmat mujassam ekanligini anglaymiz. Bilishimizcha, shoh va shoir Bobur ham ta’sirlanib yozganga o‘xshaydi. Chunonchi: “Bir kun Alisherbek bila Mirzoning orasida bir suhbat o‘ttikim, Mirzoning tez fahmlilig‘a va Alisherbekning riqqati (yumshoqlik, muloyimlik, ko‘ngli bo‘shlik) qalbig‘a doldur. Alisherbek sirriy (boriy) so‘zlarni Mirzog‘a go‘shaki (burchak, xilvat, chekka joy) g‘alaba (qilib) aytti. Dog‘i dedikim: “Bu so‘zlarni unuting!” Mirzo filfol ayttikim: “Qaysi so‘zlarni?” Alisherbek bisyor mutaassir bo‘lub ko‘p yig‘ladi” (Internetdan).

Ushbu tarixiy matn mazumnini tahlil qiladigan bo‘lsak, unda shoir Alisher Navoiyning siyrati va surati shoh va shoir – buyuk so‘z ijodkori Zahiriddin Muhammad Bobur tilidan o‘ziga xos tasvir vocitalari bilan yorqin ifodalab berilgan.

Shunday qilib, tahlil obyektining ko‘p qirraliligi va poliatributivligi, tilshunoslikda “inson” tushunchasini kognitiv va lingvokulturologik aspektlarda monografik o‘rganishning yo‘qligi va, albatta, uning tavsifi yetarli emasligi tadqiqotimizning ahamiyatini belgilab berdi, bu insonning turli xil lingvistik tadqiqotlarini aniqlash va ularning kognitiv va lingvokulturologik aspektlarida o‘rganishdir.

Inson va borliq tushunchalarining o‘zaro munosabati, shaxs tomonidan olamning idrok qilinishi va ifoda etilishi, shuningdek, dialektik aloqada insonning o‘rnini aniqlash uchun quyidagicha yondoshish lozim:

1) “inson” tushunchasini ta’riflashning eng mos usulini aniqlash;

2) uning kategoriyalarida mujassamlashgan “inson” mavzuiy makonining tuzilishi va mazmunini aniqlash;

3) konseptual va lingvistik dunyoqarashni o‘rganishdagi asosiy tendensiyalarni tavsiflash, shuningdek, uning predmeti sifatida shaxsning roli tufayli lingvistik dunyoqarash – olamning lisoniy manzarasining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash;

4) dunyo va uning fragmenti – shaxs kategoriyalaridagi dunyo va “o‘z nominatsiyalari ko‘zgusidagi shaxs” prizmasi orqali lisoniy manzarani o‘rganish;

5) shaxs til kategoriyalarining har xil turlarini aniqlash va ularning har tomonlama jamlab sistematik tavsiflash.

Shukur Xolmirzaevning “O‘zbek xarakteri” hikoyasi milliy mentalitetni ifodalovchi, shaxsning uni o‘rab turgan voqe’likka munosabati, tafakkurda yuz beradigan o‘zgarishlarni tasvirlagan asardir. Quyidagi matn fikrimizni dalillaydi:

Botir cho‘pon chiqib kelib, bizlarni uyiga aytdi:

— Kelinglar, ukalar. ***Bir osham osh qilgan edik.*** *Sizlarga rahmat.* ***Bu yerda ota-onalaring yo‘q…***

— E, uyingizga sig‘maymiz-ku? — dedi O‘rmon aka.

— ***Ko‘ngil keng bo‘lsa, bemalol sig‘ishamiz, —*** *dedi cho‘pon. — Tushinglar.*

— Biz axir yigirma kishi!

— Bo‘lmasam, yigitlar, o‘ntamiz bugun mehmon bo‘lamiz. O‘ntamiz keyin! — dedi O‘rmon aka.

Meni qo‘ymay olib bordilar. To‘rt kishi zo‘rg‘a sig‘adigan xona edi. Burchakda g‘ishtin pech. Oqlangan. Lekin choyning dog‘i, yog‘ to‘kilgan. Yerga ikki qavat palos solingan. To‘rda bir taxmon yuk. Ensiz-ensiz ko‘rpachalar solingan. Tiqilishib o‘rnashdik.Botir cho‘pon iljayib, quvonib dasturxon yozdi. Qo‘sh-qo‘sh yopgan non qo‘ydi. Bir taqsimcha oq qandni sochib tashladi. Keyin ikki hovuch jiyda bilan mayiz ham sochdi. Keyin kattakon xum choynakka ko‘k choy damladi. Ikki tovoq palov hash-pash deguncha yo‘q bo‘ldi. Keyin bosib-bosib choy icha boshlashdi. Men… qanday o‘tirganimni bilmas edim. Kasallikdan tuzalmaganim, injiqlik ham sababdir… Lekin bir burda non yeyishga istihola qilardim. Bu oila — kambag‘al oila edi. (Sh.Xolmirzaev)

XULOSA

Olam manzarasini yaratish inson faoliyatining zarur daqiqasi ekanligi haqidagi fikrni A. Eynshteyn ishlab chiqdi: “inson bu dunyoni shu tarzda yaratilgan rasm bilan almashtirishga harakat qilish uchun ma’lum darajada sezgilar dunyosidan ajralib chiqish uchun dunyoning oddiy va aniq tasavvurini yaratish uchun yetarli tarzda harakat qiladi... Ushbu rasm va uning dizayni bo‘yicha

inson o‘z hayotining juda yaqin og‘diruvchi siklida topa olmaydigan tinchlik va ishonchni topish uchun ma’naviy hayotining og‘irlik markazini o‘tkazadi”[4].

Dunyo haqidagi tasavvur tushunchasining fan va olimlarning o‘z-o‘zini ilmiy aks yettirish doirasida rivojlanishi bilan bir qatorda, dunyo haqidagi tasavvur va dunyoqarash madaniy-lingvosemiologik asarlarda o‘rganildi. O‘zbek fanida dunyoqarash muammosi dastlab mif va folklor materialiga asoslangan arxaik jamoaviy ong strukturasini qayta qurish vazifasi doirasida hal etildi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Демьянков В. З., Кубрякова Е. С. Когнитивная лингвистика // Краткий словарь когнитивных терминов / Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М.В.Ломоносова, 1996. – С.53-55.

2. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж, 1999. –С. 56.

3. Gumbol'dt, VIdeikopytu , opredeljajushhemugranicydejatel'nostigosudarstva / per. M. I. Levinoj [Tekst] / V Gumbol'dt // Vil'gel'm fon Gumbol'dt. Jazyk i filosofija kul'tury / per. s nem. ; sost., obshh. red. i vstup. st. A. V. Gulygi, G. V. Ramishvili. - M., 1985. -S. 25-141.

4. Эйнштейн А. О методе теоретической физики //Собр. научн.тр. Т. 4. — М.: Наука, 1967. — С. 184.

5. Козлова Л.А. Концепт личного пространства и способы его языковой представленности // Вестник Барнаульского педагогического университета, № 3, 2001. – С.

6. Бариловская, А.А. Лексическое выражение концепта «Терпение» в истории и современном состоянии русского языка: дис. … канд. фил. наук: 10.02.01 / Бариловская Анна Александровна. – Красноярск, 2008. – 207с. Долгова, И.А. Концептуальное поле «терпение» в английской и русской лингвокультурах: дис. ... канд. фил. наук: 10.02.20 /. - Волгоград, 2006. - 164 с.

[4]Эйнштейн А. О методе теоретической физики //Собр. научн.тр. Т. 4. — М.: Наука, 1967. — С. 184.